

זיהוי מיני שרץ העוף – בראי המסורת והמדע

אכילת חגבים היא תופעה תרבותית שהיתה מקובלת בעולם העתיק ואף מעוגנת בהלכה היהודית. בעוד שלגבי הארבה השתמרה מסורת אכילה רציפה ואמינה עד לימינו אלה, הרי שבאשר לשאר מיני "שרץ העוף" (סלעם, חרגול וחגב) אבדה מסורת זיהויים ואכילתם, כמעט לחלוטין, כבר בתקופות קדומות. מאמר זה דן בזיהוי מיני "שרץ העוף" ואגב כך עוסק בכלי המחקר המתודולוגיים שעומדים לרשות החוקר העוסק במלאכה זו. במיוחד מתמקד מחקר זה בחשיבותה של המסורת ותוקפה כאמצעי לזיהוי. דבר זה מומחש בעזרת מידע שנתקבל מאינפורמנטים אותנטיים ומהימנים (בעיקר יהודי תימן, שמקצתם עלו לישראל בשנים האחרונות). מידע זה עלה בקנה אחד עם תוצאות מחקרים שנערכו בנושא מתוך ניתוח מדעי תיאורטי. מחקר מיני "שרץ העוף" גם איפשר לבחון היבטים שונים הקשורים ביחס בין ההגדרות המדעיות להגדרות ההלכתיות (למשל מבחינת הסיסטמטיקה של בעלי-החיים), שאינן תמיד חופפות.

מבוא

אכילת חגבים היא תופעה תרבותית שהיתה מקובלת בעולם העתיק ואף מעוגנת בהלכה היהודית. כדורות האחרונים השתמר הנוהג של אכילת חגבים כשרים במסורת שעברה בעל-פה רק אצל יהודי תימן וחלק מיהודי צפון אפריקה. במהלך מחקר שעסק בנושא כשרות הארבה תועדה מסורת מיוחדת זו, שכמעט נעלמה מהעולם. המחקר עסק, בין היתר, בקביעת סימני הכשרות על-פי מדדים והגדרות מדעיות ברורות. העלאת הדברים כתורה שבכתב, עשויה להקל את שימורה וקיומה של מסורת רציפה של סימני כשרות הארבה גם לדורות הבאים. המחקר עסק בכשרות הארבה, הראשון שבין ארבעת מיני "שרץ העוף" שהתירה התורה, שלגביו יש זיהוי ודאי ומסורת מוצקה ואמינה. למעשה, המחקר התמקד רק במין ארבה המדבר (*Schistocerca gregaria*) שעל פי כל הסימנים ולכל הדעות הוא מין הארבה הכשר, הנפוץ והידוע ביותר באפריקה, חצי האי ערב והמזרח התיכון.¹ לעומת

1 ח' סרי וז' עמר, "כשרותו של הארבה", תחומין, יט (תשנ"ט), עמ' 283-299. [להלן: סרי ועמר]; א' גימאני, "הארבה במשכנות בני תימן", בד"ד, 10 (תש"ס), עמ' 17-37.

זאת, הסוגיה של שאר מיני שרץ העוף הסלעם, החרגול והחגב (ויקרא יא כב) עדיין לא נידונה בהרחבה, ואין בעניינה כמעט התייחסות בספרות ההלכה והמחקר. הדבר נובע מכך, שבניגוד לארבה אשר לגביו יש מסורת אכילה רציפה ושכיחה יחסית, הרי שלגבי שאר מיני שרץ העוף אבדה מסורת זיהוים ואכילתם כבר בתקופות קדומות, ורק שרידים בודדים של מסורת כזאת אפשר למצוא אצל מקצת מיהודי תימן. מטרת מאמר זה היא אפוא לדון בזיהוי מיני שרץ העוף, ואגב כך לבחון את הכלים שעומדים לחוקר העוסק במלאכה זו.

זיהוי בעלי-חיים וצמחים במקורות

זיהוי בעלי-החיים והצמחים הנזכרים במקרא ובספרות חז"ל הוא סוגיה קשה ומורכבת. רק חלק קטן מזיהוי המונחים הנזכרים במקורות הקדומים הוא ודאי, והרוב נתון לפרשנויות שונות והם בגדר הצעות זיהוי אפשריות, לעתים מסופקות מאוד. אמנם, חלק מסימני בעלי החיים הכשרים והטמאים ושמותם הובאו במפורש בתורה. אך מה שהיה ברור לבני ישראל בקבלם את התורה לא היה נהיר לגמרי בדורות מאוחרים יותר. אולם גם כאשר ניתנה התורה היה צורך לזהות באופן חרימשמעי את בעלי-החיים הנזכרים, שכן הכרתם וההבחנה בשמותם הן דבר שלא כולם מצויים בו. חז"ל דייקו מלשון המקרא "זאת החיה אשר תאכלו" (ויקרא יא, כ) שמשה רבנו קיבל את המסורת מאת הקב"ה בצורה מוחשית: "מלמד שתפס הקב"ה מכל מין ומין והראה לו למשה ואמר לו זאת אכול וזאת לא תיכול"². ומשה, אף הוא העביר את המסורת באותו האופן לבני ישראל: "זאת החיה אשר תאכלו: מלמד שהיה משה אוחז החיה ומראה להם לישראל ואומר להם זו תאכלו וזו לא תאכלו, את זה תאכלו מכל אשר במים — זה תאכלו וזה לא תאכלו, את אלה תשקצו מן העוף — את אלה תשקצו ואת אלה לא תשקצו, זה לכם הטמא — זה טמא וזה לא טמא"³.

הבעייתיות בזיהוי שמות בעלי-החיים בתקופות מאוחרות יותר נבעה מהעדר "מסורת זיהוי" רציפה ואמינה, בשל המאורעות שפקדו את עם ישראל: עקירתו מאדמתו, הפצתו לגלות והזמן הארוך מאוד שחלף מן התקופות הקדומות ועד לימינו. זאת בנוסף לעובדה, שחלק מעם ישראל הגיע לאזורים שבהם אכילת חגבים לא היתה מקובלת וכן שתפוצתם היתה מוגבלת עקב האקלים.

אפשר להבחין באופן כללי בשתי שיטות של זיהוי בעלי-החיים והצמחים שבמקורות. השיטה הראשונה היא השיטה ה"מסורתית" המקובלת בעולם הפרשנות וההלכה היהודית. שיטה זו מבוססת בעיקרה על ניתוח פסוקי התורה ומקורות חז"ל בהקשרם ההלכתי, והיא מצויה למעשה כבר אצל האמוראים שמנסים לברר מונחים שונים שנזכרים במשנה. יותר מאוחר מנסים פרשני ומילונאי ימי הביניים לתת זיהוי שיטתי ומלא בצמידות לפסוקי המקרא וההלכות שבמשנה. עם הזמן נוצרו מעין אסכולות פרשניות, כמו זו של רס"ג, רש"י והרמב"ם, אשר היוו דגם מנחה לפרשנים אחרים. פרשנים אלה שאבו את מקור פרשנותם בדרך-כלל ממסורת הלימוד שהיתה מקובלת במקומם ובזמנם, ולעתים גם מתוך ניתוח והיסק עצמאי שיצר פרשנות מקורית. הפרשנות המסורתית, בעיקר של האחרונים, מעדיפה להסתמך ולהיתלות בפרשנים שהיו לפניהם. פרשנות זו גם רואה עצמה מחויבת בראש

2 כבלי, חולין מב ע"א.

3 ספרא שמיני, ב.

ובראשונה לעקרונות ההלכה והאמונה היהודיים, ואינה פתוחה לקבל זיהויים שעשויים לסתור אותם או שיש חשש סביר להיווצרות השלכות הנוגדות אותם. שיטת הזיהוי השנייה היא השיטה ה"מדעית", שפותחה וגובשה במהלך הדורות האחרונים. שיטה זו מבוססת, כמובן, על ניתוח המקורות עצמם, אך היא משלבת גם ענפי מחקר מתחומים שונים: פילולוגיה, אטימולוגיה, השוואות עם ספרות חז"ל, ימי הביניים ומקורות היסטוריים מתרבויות שונות ועוד. לכך מוזאת ישנה חשיבות רבה ביותר לזיהוי המונחים השונים בהקשר הטקסטואלי (הבנת המסר, משל ונמשל וכד'), התאמת היצורים לבית גידולם, תיאורם המורפולוגי ותכונות מאפיינות אחרות. וכימינו נוסף לכך גם ניתוח ממצאים של שרידי צמחים ובעלי-חיים שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות. שילוב כל הנתונים אמור לתת תמונה רחבה, המסייעת להסיק מסקנות מאוזנות הנשענות על תשתית ריאלית בעלת הסתברות גבוהה.⁴ השיטה המדעית בוחנת את הדברים בצורה אמפירית, בהתאם לכללי המתודה המקובלים במדע, והיא אינה מחויבת להצעות זיהוי או פרשנות שתוקפן נקבע רק בשל מסורת או שיטות לימוד, שלא תמיד נראה בהן סבירות הנראית לעין. שיטה זו מחויבת, כמובן, לניתוח הטקסטואלי ומתחשבת בפרשנויות קדומות יותר; אולם אם הצטברו נתונים ערכניים רבים שמכריעים את הכף לכיוון זיהוי, שעלול לסתור את מגמת התורה והאמונה היהודית, היא עשויה לנקוט עמדה עצמאית. שיטה זו מניחה, שיש לבחון את הדברים על פי הידע המדעי העכשווי ותפיסות קדומות או לחילופין, גילויים חדשים שעשויים לשנות את דעתם, אינם רלוונטים עתה. לכאורה התפיסה המדעית, כפי שנוסחה כאן, היא דוגמה לחריפות הבעיה שעשויה להתעורר ביחס בין מדע לתורה; בקונפליקט שעשויים להתמודד עמו אנשי מדע דתיים המחויבים להלכה ולאמונה היהודית. אין זה מענייננו לדון בסוגיה במאמר זה, אנו מבקשים דווקא לאמת ולא לעמת בין השיטה המסורתית והמדעית, כגישות שעשויות להשלים זו את זו.

תוקפה וחשיבותה של מסורת

אף-על-פי שבידינו כלי מחקר ומתודה רבים, עדיין זיהוי צמחים ובעלי-חיים הוא תחום בעייתי. לנושא זה עשויות להיות השלכות הלכתיות רבות, כמו בזיהוי חמשת מיני דגן ובעלי-חיים שהתירה התורה לאוכלם. לאדם המאמין יש בהתייחסות לזיהויים אלה דבר מחייב; מחקר אקדמי יכול אמנם לתרום לליבון הדברים, אך פעמים רבות נשאר הוא בגדר דיון תיאורטי גרידא; וכאשר יש חילוקי דעות בין הזיהוי המדעי לבין זה המסורתי - הכף נוטה תמיד לצד האחרון. כדי להעניק תוקף הלכתי מחייב לזיהוי המוצע יש צורך בתנאי נוסף המכונה בשם "מסורת". אין המדובר בעניין שולי, פולקלוריסטי, בעל נופך אגדי - אלא בעקרון הלכתי חשוב, שאותו אפשר לקבל מאינפורמנטים (מוסרי מידע). כאשר אנו מדברים על "מסורת" אנו זקוקים לפחות לשני תנאים הכרחיים. הראשון הוא מקור עתיק, אמין ומוסמך של המסורת; השני הוא כוח משמר שיודע לשמר מסורת. לא תמיד שני התנאים הללו חברו

4 ראה: י' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת-גן, 1976, עמ' 3-12; ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, א, ירושלים, תש"י, עמ' 9-23; מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל-אביב, תשנ"ז, עמ' 20-10. [להלן: דור]

יחדיו, ולכן לפעמים מסורות שונות (חשובות ככל שתהיינה) חדלו להתקיים בקהילות שונות, מסיבות שונות (למשל: איבוד קשר עם מרכז תורני עתיק, או בשל נסיבות תרבותיות וגיאוגרפיות). בהקשר לארבה, יש קהילות שזכו לשמר את מסורת כשרותו. במהלך המחקר שנערך בנושא כשרות החגבים רואיינו מאות אנשים, ובהם רבנים חשובים, בעיקר בני יוצאי תימן וצפון אפריקה, הבקיאים בסימניהם ושנהגו לאוכלם (ברובם עד שנות החמישים של המאה העשרים) על-פי מסורת בעל-פה שהיתה מקובלת בידם מדורות. חשיבות רבה אנו מייחסים לעדויות שקיבלנו מעולים חדשים שעלו לאחרונה מתימן, שם עדיין אכלו ארבה לפני שנים ספורות. עדויות אלה משמרות את שרידיה האחרונים של תרבות עתיקה ומסורת שנהגה כמעט ללא כל שינוי במשך אלפי שנים. אינפורמנטים אלה הם למעשה מקור מידע אותנטי ומהימן, נוסף למקורות המידע הקונבנציונליים שמנינו לעיל. מעבר להשלכות המעשיות שנובעות מעצם קיומה של מסורת או העדרה,⁵ יש כאן כלי חשוב נוסף שעשוי לתרום רבות למחקר המדעי בכל הקשור לזיהוי בעלי-חיים.

הנחת יסוד בזיהוי מיני שרץ העוף

זיהוי מיני שרץ העוף מבוסס, בראש ובראשונה, על המידע הנלמד מפסוקי התורה ומקבילות נוספות משאר ספרי המקרא, התרגומים הארמיים לתורה, דברי המשנה והגמונים שמובאים בספרות חז"ל. אף כי מדובר בפרק-זמן ארוך הכולל בתוכו תקופות שונות, אנו כוללים אותן באותו רובד; זאת, משום שלאורך כל הזמן הזה (לפחות עד לתקופת התלמוד) היה ידוע זיהוי מיני שרץ העוף והיתה קיימת מסורת רציפה של אכילת מיני שרץ העוף, כפי שהדבר עולה מניחות מקורות חז"ל. אמנם חז"ל עוסקים בתרגום המונחים העבריים הקשורים לשרץ העוף לארמית, שפת הדיבור השכיחה בתקופתם, אך אין הם מתלבטים כלל באשר לזיהויים.

אלו הם המקורות החשובים ביותר, מפני שהם נכתבו באזור הסהר הפורה, שהוא המוקד העיקרי של התרחשויות והמציאות כפי שמשתקפת בדברי המקרא והתלמוד. באזור זה גם התרכזה רוב האוכלוסייה הישראלית. כאן המקום לציין הנחת-יסוד נוספת בהקשר לזיהוי הצמחים ובעלי-החיים שבמקרא, והיא: דברי המקרא, או ליתר דיוק המונחים הנזכרים בהם, פונים ומותאמים לקהל אנשים מכירים אותם. במלים אחרות, דיברה תורה בלשון בני-אדם, על-פי עולם המונחים והאידיאות שהיו מקובלים בעולם הקדום. כך למשל, רשימת בעלי-החיים הטהורים והטמאים שמונה התורה (ויקרא יא; דברים יד) מכוונת בראשונה לעם ישראל היושב בארצו. כלומר, התורה מתייחסת לבעלי-חיים שנמצאים באזור ארץ-ישראל וסביבתה, ולפיכך כל המבקש לזהות את הארבה, הסלעם, החרגול והחגב צריך להתייחס לפאונה המקומית, כפי שהיא גם מוכרת לנו בימינו.

הנחת יסוד נוספת היא: לא חלו שינויים אקלימיים מרחיקי לכת בתקופות ההיסטוריות של ארץ-ישראל ולפיכך אפשר לשחזר את הפאונה והפלורה על פי העיקרון השאול מעולם הגיאולוגיה ש"ההווה הוא מפתח לעבר". אמנם במשך הזמן נכחדו חלק מבעלי-החיים שהיו בתקופת המקרא, אך זו התרחשה בדרך-כלל בשל פעילות האדם, ויש לבחון בכל

5 לנושא זה יש השלכה מיוחדת בעניין "שרץ העוף" אם צריך שייקרא שמו "חגב", ראה: סרי ועמר, עמ' 298, 291.

מקרה ומקרה מהי השפעתו של גורם זה על תפוצת מיני הצמחים ובעלי-החיים בימינו. ההנחה שהתורה מתייחסת בדרך-כלל לפאונה הארץ-ישראלית דורשת הבהרה נוספת. חוקי התורה אינם מוגבלים לאזור טריטוריאלי מסוים ותוקפם נכון לכל תקופה ותקופה. לכן התורה מציגה עקרונות וכללים בהקשר לכשרותם או טומאתם של בעלי-חיים (חיה, בהמה ודגים), לעתים בציון מינים מסוימים של בעלי-חיים, המהווים דגם מייצג ומאפיין. כלומר, רשימת בעלי-החיים שמציינת התורה היא אמנם של אלה שחיים בארצות המקרא, אך פרשנות נכונה של המקראות אמורה להחיל את העקרונות שהתוותה התורה גם לאזורים אחרים. בעיה קשה יותר היא זיהוי מיני העוף הכשרים; התורה אינה מציינת במפורש כללים לכשרותם, אלא רק מונה את שמות העופות הטמאים. למרות זאת, זיהוי עופות אלה וניתוח הרשימה מאפשר למצוא קווי אפיון דומים ומשותפים, כפי שכבר חז"ל ניסחו אותם.⁶

כאשר יהודים נפוצו מארצם, וביקשו לשמור את חוקי התורה באזורים שבהם שררה תרבות חומרית ורוחנית שונה, הם היו צריכים להתאים את עולם המונחים המקראי למקומם. זאת אחת הסיבות להתפתחות ספרות ענפה של פרשנות ומילונאות מימי-הביניים ואילך. במקרים רבים מזהים הפרשנים את בעלי-החיים על-פי המציאות בתקופתם ובמקומם. כך למשל, חלק ניכר מאוצר הפירושים של רש"י תואם למציאות האירופית, שאינה קיימת בארץ-ישראל.⁷ לכן יש להעדיף מקור פרשני המכיר יותר את טבעה של ארץ-ישראל. הבחנה זו אינה קלה כלל ועיקר, משום שלרשות הפרשנים עמדו מקורות מידע מגוונים, שלא תמיד ידועים לנו. פרשן שמכיר את טבעה של ארץ-ישראל אינו תמיד ערוכה לזיהוי מדויק, שכן רבים מהפרשנים היו נאמנים למסורת הפרשנית שלהם, ולא הציעו פירוש משלהם.

במחקר אחר הראינו, שמסורת אכילת ארבה השתמרה ביהדות שבאזור המזרח התיכון וצפון אפריקה עד לדורות האחרונים, ואילו באירופה נעלמה מסורת זו כבר בימי-הביניים.⁸ ואכן פרשנים בני אירופה נמנעים מלזהות את מיני שרץ העוף, בעוד פרשנים בני המזרח, ובראשם רב סעדיה גאון, זיהו אותם. גם כאשר רש"י פירש את הפסוק "כרעים ממעל לרגליו" (ויקרא יא, כא), הדבר נעשה בסגנון לא בהיר, שייצר פרשנות בפני עצמה ומחלוקת חריפה בין המצדדים באכילת הארבה לבין שולליה.⁹ אנו סבורים אפוא, שקשה לסמוך על פרשנות שאין לה מסורת אכילה, שהרי הזיהוי שמציע פרשן זה הוא בגדר לימוד של "דרוש וקבל שכר", ללא השלכות הלכתיות שמחייבות אותו, ולפיכך גם תוקפו וחשיבותו של פירוש כזה הם פחותים יותר. לעומת זאת, יש לציין שבתימן מקובלת אכילת ארבה עד ימינו, ומסתבר שבאזורים מסוימים היו מקובלים גם מיני שרץ-עוף אחרים. ומעניין שיש הדים למסורת זו גם בספרות ההלכה של יהודי תימן. לדבר יש חשיבות ותוקף רב לא רק מבחינה הלכתית, אלא גם לענייננו, לאמינות זיהוי מיני שרץ העוף שנזכרו בתורה ובספרות חז"ל. מסורת זו גם מאפשרת לבחון ולהעריך את תוצאות המחקרים שנערכו בנושא ושתוצאותיהם הם פרי ניתוח מדעי תיאורטי.

6 למשל: משנה, חולין ג, ו.
7 מ' קטן, החיים בימי רש"י, ירושלים, תשנ"ז.
8 סרי ועמר, עמ' 285.
9 סרי ועמר, עמ' 289-290.

זיהוי מיני שרץ העוף על-פי התורה ומסורת חז"ל

סימני שרץ העוף האמורים בתורה ובמשנה מזכירים את הסימנים הבאים: ארבע רגלי הליכה קדמיות, זוג רגלי ניתור, ארבע כנפים (זוג כנפי תעופה וזוג כנפי חפייה ועליהן להיות חופות את רוב גופו).¹⁰ בקטגוריה של הסימנים הכלליים שמוכאים בתורה ובמשנה יכולים להכלל לכאורה מאות מיני חגבים טהורים, כאמרתו של אבימי בריה דר' אבהו: "ז' מאות מיני דגים הן וח' מאות מיני חגבים".¹¹ אולם מאחר שרוב מיני החגבים הם טמאים, הגבילה התורה את מספרם של החגבים הטהורים לארבעה סוגים:¹² "את הארבה למינו ואת הסלעם למינהו ואת התרגל למינהו ואת החגב למינהו" (ויקרא יא, כב). כבר בימי חז"ל לא היו ידועים לכול החגבים בשמותם המקראיים, ועל-כן היה צורך לבאר את כינויים על-פי עולם המונחים בתקופתם. לפי מסורת חז"ל, המלים "למינו, למינהו" באו לרבות עוד ארבעה סוגי חגבים המותרים באכילה:

ת"ר את אלה מהם תאכלו את הארבה וגו' (ויקרא יא, כב) ארבה זה גובאי סלעם זה רשון חרגול זה ניפול חגב זה גדיאן. מה ת"ל למינו למינהו? למינהו ד' פעמים להביא ציפורת כרמים ויוחנא ירושלמית והערצוביא והרובנית...¹³

לפי מסורת חז"ל, היו מותרים לאכילה שמונה סוגים בלבד;¹⁴ ארבעה נזכרו מפורשות בתורה וארבעה נוספים נלמדו בדרך הריבוי. הפסוקים (ויקרא יא, כ-כא) קובעים שלושה סימנים לשרצי העוף הטהורים, והם: כרעיים, ארבע רגליים וכנפיים (מעצם הגדרתו כשרץ העוף). הפסוק לאחר מכן (כב) מצמצם את ההיתר לארבעה סוגים של חגבים, ואילו התוספת לכל סוג וסוג, היינו "למינו" "למינהו" מרחיבה שוב את חוג הצמצום. לכן רואה התלמוד בחוק זה כלל ופרט וכלל. לפי זה, יש לראות בארבעת הסוגים שנמנו בפסוק כב

10 ויקרא יא, כא-כב; משנה, חולין ג, ז. מעבר לסימנים הכלליים ולשמות הספציפיים של החגבים הכשרים, ישנם סימני כשרות נוספים אשר נמסרו בקבלה, במסורת שבעל-פה, ולהם משקל רב ומכריע בכל הקשור לאכילת החגבים בימינו, הלכה למעשה. ראה: סרי ועמר, עמ' 289-295.

11 בבלי, חולין סג ע"ב; ובגירסת הירושלמי תענית פ"ד ה"ה, סט ע"ב, מובא הדבר בשם ר' חנינה בריה דרב אבהו: "שמונה מאות מיני חגבים טהורים". ואם נאמר שמספר זה מתייחס רק למה שכתוב בתורה "החגב למינהו" (ויקרא יא, כב), הרי שלפי זה מספר המינים עשוי להיות גדול עוד יותר. דומה, שמספר זה בא לבטא בהפלגה את המספר הרב של המינים שלכתחילה היו מותרים, אך לא מספר מוחלט מדויק. מספר המינים של סדרת החגבניים הידועים כיום במזרח התיכון הוא כ-600, אך בעולם כולו ידועים אלפי מינים. ראה: א' ביליק, "ואלה שמות החרקים", טבע וארץ, טו (תשל"ג-ד), עמ' 293-295 (להלן: ביליק).

12 בהתאם לכלל המקובל, חתורה מנתה רק את המיעוט, במקרה דנן את מיעוט "שרץ העוף" הכשר. ראה: "תניא: רבי אומר, גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שבהמה טמאה מרובה מן הטהורות ולפיכך מנה הכתוב בטהורה; גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שעופות טהורין מרובין על הטמאין לפיכך מנה הכתוב בטמאין" (בבלי, חולין סג ע"ב).

13 בבלי, חולין סה ע"א.

14 ראה: רמב"ם, הלכות מאכלות אסורות פ"א, הכ"ב-הכ"ג. לפי זה עולה לכאורה, שסימני טהרת הארבה אינם תנאי מספק להכשרתם, ושמות שנזכרו בתורה ובמסורת חז"ל באו לצמצם את מספר מיני החגבים המותרים. דבר זה שנוי במחלוקת ובקרב הראשונים אנו מוצאים שני מסלולים להכנת מסורת אכילת הארבה. לפי חלק מהדעות אפשר להסתפק רק בסימני הטהרה; ולפי גישה אחרת, צריך שיהא הארבה ידוע גם בשמותיו. ראה: סרי ועמר, עמ' 291.

דוגמאות להחיר את כל מיני הארבה שיש להם הסימנים המשותפים האלה. אגב הלימוד, מספקת לנו מסורת חז"ל נתונים אחדים על תיאור מיני החגבים:

דבי ר' ישמעאל תנא: אלו כללי כללות ואלו פרטי פרטות; ארבה - זה גובאי, למינו - להביא ציפורת כרמים. אין לי אלא הבא ואין לו גבחת, הבא ויש לו גבחת מנין? ת"ל סלעם - זה ניפול, למינהו - להביא את האושכף. ואין לי אלא הבא ואין לו גבחת, הבא ויש לו גבחת, הבא ויש לו זנב מנין? ת"ל חרגול - זה רשון, למינהו - להביא את הכרספת ואת השחלנית. ואין לי אלא הבא ואין לו גבחת, הבא ויש לו גבחת, הבא ואין לו זנב, הבא ויש לו זנב, הבא ואין ראשו ארוך, הבא וראשו ארוך מנין? ... הצד השווה שבהן שיש לו ד' רגלים וארבע כנפים וקרצולים וכנפיו חופין את רובו.¹⁵

למרות הפירוט הרב, דברי הגמרא עדיין נשארים ברובם סתומים בימינו, שכן הדברים נוסחו לקהל הקוראים בתקופת חז"ל שהכיר את החגבים הללו בשמותם. זאת גם הנחת היסוד שלנו בבואנו לזהות מיני חגבים אלה על-פי הכרת מיני החגבים השכיחים, שגדלים כיום באזור המזרח הקרוב. בהתאם לשמות ולתכונות שחז"ל מציינים, אפשר לסווג את החגבים לארבע קבוצות:

שם מקראי	תרגום ארמי	מינים נוספים	סימנים
ארבה	גובאי	ציפורת כרמים	אין להם גבחת ואין להם זנב
סלעם	רשון	אושכף, יוחנא ירושלמית	יש להם גבחת ¹ ואין להם זנב נכלל בהם גם זה שראשו ארוך
חרגול	ניפול	כרספת, שחלנית ערצוביא (ני"א ² : עירוניא, צרויא)	יש להם זנב וגבחת
חגב	גדיאן-גדיין	רובנית (ני"א: דובנית, זרבונית)	למין זה אין כנראה סימן חיכר מיוחד

* הכוונה כנראה ללוחית הגב של החזה הקדמי שהיא קמורה וחלקה כמצח האדם.
** ע"פ מהדורת חר"י קאפח להרמב"ם, הלכות מאכלות אסורות פי"א הכ"א; מדרש הגדול לויקרא, עמ' רנט, וראה שם בהערות נוסחאות נוספות.

אולם עיון השוואתי במקורות שהבאנו מגלה, שגם במסורת חז"ל אשר כתובה לפנינו יש גירסאות סותרות, והדבר מוסיף לבעייתיות של הזיהוי. בגירסה אחת נאמר: סלעם-רשון. חרגול-ניפול; ובגירסה השנייה נאמר: סלעם-ניפול, חרגול-רשון. בתלמוד מבואר שאין כאן

סתירה "מר כי אתריה ומר כי אתריה"¹⁶ כלומר שמות החגבים היו מתחלפים ממקום למקום. תרגום אונקלוס מצדד בגירסה סלעם-רשונא (ויקרא יא כב) וייתכן שהיא ההוראה המקורית. רש"י גם מעיר שהשמות "כרספת ושחלנית" הם מיני חגבים הדומים ל"ערצוביא", אך אפשר שהם בעצם אותם מינים, שבכל מקום נקראו בשם אחר.¹⁷ ובאותו אופן ניתן להסביר את הזיקה בין "אושכף"¹⁸ ו"יוחנא ירושלמית".

להלן ננסה לאפיין ולזהות את מיני שרץ העוף, על-פי הנתונים שמובאים בספרות חז"ל ומקורות מידע נוספים. בדיון זה נוכל להדגים את תרומתם של ענפי מדע נוספים, כגון בלשנות, ארכיאולוגיה וביולוגיה. מעבר לכך, נבקש לקשור למידע זה את המסורות הייחודיות שנשתמרו אצל יהודי תימן.

הארבה למיני

הארבה נזכר עשרים וארבע פעמים במקרא. השם מצוי באכדית בצורות שונות: ארבו (arbu), אריבו (aribu) שלעיתים הוראתן לשון התרבה ושמה. בכתבי אוגרית נזכר הארבה בשם "ארבי".¹⁹ בחיבור שומרי-אכדי שנכתב בכתב יתדות מצויים כשלושים שמות להוראת הארבה, דבר המעיד על תדירותה של מכת הארבה, היקפה ואימתה במסופוטמיה.²⁰ הוראת השם "ארבה" הוא כנראה משורש "רבה", כלומר ריבוי.²¹

בערבית נקרא הארבה בשם "ג'ראד". השורש "ג'רד" הוראתו לחשוף, לקלף או כינוי למקום שומם מבלי כל צמח, וזה בדיוק מה שעושה הארבה לעשב הארץ.²² ארבה הוא שם קיבוצי לכלל מיני ארבה המופיעים בלהקות, ובמיוחד הוא מכוון לארבה הבוגר המכונף, המסוגל לעוף בעזרת הרוח (שמות י יג, יט). יתירה מזאת, לעתים מונח זה מכוון רק לארבה שהבשילו איברי רבייתו. כך, למשל, כתב אלג'אחט' במאה התשיעית בספר החיות: "משיצהיבו הזכרים וישחירו הנקבות יקרא ג'ראד בלבד".²³

צורתו של הארבה על-פי חז"ל היא "רגילה", דהיינו ללא גבתת וזנב. הארבה נזכר במקרא יותר מכל שאר מיני החגבים האחרים, וגם סדר הופעתו, כראשון מבין שרץ העוף

16 בכלי, חולין סו ע"א.

17 רש"י, לחולין סה ע"ב.

18 בערבית ובפרסית מוכר החרק "גמל שלמה" (*Mantis religiosa*) בשם "אשקף", והנסיין לזהותו עם ה"אושכף" הוא מוטעה. ראה: "אהרני, הארבה, יפו, תר"פ, עמ' 78 [להלן: אהרני].

19 "פלמוני, שמות הארבה במקרא", סיני, עמ' רפג-רפו; ביליק, עמ' 293; D. Nevo, "The Desert Locust, *Schistocerca gregaria*, and its control in the Land of Israel and the Near East in Antiquity, with Some Reflections on Its Appearance in Israel in Modern Times",

Phytoparasitica 24 (1996) p. 14 [להלן: נבו].

20 בודנהיימר, החי (לעיל הע' 4), עמ' 174-175; ש' אברמסקי, "הארבה בספר יואל ובספרות העולם העתיק", בתוך: שיחות במקרא (ב' צביאלי עורך), ירושלים, 1983, עמ' 311-312.

21 הדבר עולה מהקשר הפסוקים: שופטים ו, ה; ירמיה מו, כג; נחום ג, טז. ראו שם בפרשנים השונים ובמיוחד: אבן עזרא לויקרא יא, כב; ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים (מהדורת A. Neubauer), אוקספורד 1875, סוף שורש רב"ה: "זמהשרש הזה את הארבה למינו". ובמכתב הגניזה נזכרת הברכה: "ושלומך ירבה כמיני ארבה", ראה: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, ב, תל אביב, תשמ"ג, עמ' 93.

22 השווה: יואל א, ז.

23 אלג'אחט', כתאב אלהיואן, ה, קהיר, 1966, עמ' 551.

למינו, מעיד על חשיבותו בהשוואה לסוגים האחרים. בעולם ידועים הרבה מיני "ארבה" ונראה שמספרם הוא הגדול ביותר בהשוואה לשאר "שרץ העוף למינו", כפי שגם העיר ר' בחיי: "ועל כן נקרא שמו 'ארבה', על שמינו מרובה משאר המינים, שכן כתוב חילי הגדול"²⁴.

לפרשנות זו חשיבות רבה בכואנו לברר מהו "הארבה למינו" (ויקרא יא, כב). ניתוח מקורות כתובים ועדויות בעל-פה מפי יהודי תימן, שלהם מסורת מהימנה של אכילת "ארבה" כשר, הראה שמדובר בדרך-כלל במיני חגבים שמגיעים בלהקות גדולות ולא כפרטים בודדים.²⁵ מתוך נקודת הנחה זו ביקשנו לברר מהם מיני החגבים המופיעים בלהקות בתימן, ואילו מינים מהם נאכלו במסורת. הנחת היסוד היתה, שהמציאות בימינו מייצגת נאמנה את המציאות הקדומה, כלומר מיני הארבה הכשר של העולם הקדום הם אותם מיני הארבה של ימינו, ותפוצתם הגיאוגרפית, התנהגותם הביולוגית והשפעתם האקולוגית לא השתנתה באופן מהותי במהלך מאות השנים האחרונות. הנחה נוספת היא שרברי התורה, חז"ל ורוב המקורות והעדויות שבעל-פה מתייחסים למיני ארבה שכיחים, ועל-כן יש לתת משקל סגולי מכריע לסבירות שהעולם נוהג בו. בהתאם לכך, בחנו בתחילה בעזרת גדולי המומחים בארץ את מפות התפוצה של מיני הארבה השכיחים בעולם הישן בכלל ואזור תימן בפרט. ומהן עולה שמדובר במין ארבה אחד, על-פי שיטת המיון המדעי הנקרא בימינו בשם ארבה המדבר (*Schistocerca gregaria*)²⁶ ובסבירות נמוכה מאוד החגב הנודד (*Locusta migratoria*), שעשוי להגיע בעזרת הרוחות לעתים רחוקות וכנראה מדובר בתופעה נדירה ביותר. נתון זה אימתנו בעזרת אינפורמנטים יוצאי תימן שהוצגו בפניהם פרטים חיים של ארבה המדבר והחגב הנודד, פרטים מיובשים עם מיני חגבים נוספים (גובי מצרי, מצחן, צחיחן) וסדרה של תמונות צבעוניות של חגבים שונים. כולם, ללא יוצא דופן, זיהו בכירור וללא כל היסוס את ארבה המדבר כמין הכשר, ובמיוחד הצביעו על הארבה הוורדרד. לעומת זאת, כאשר לחגב הנודד קיבלנו עדויות סותרות, יש שהתירוהו ויש שאסרוהו, דבר שרומז שבעבר נאכלו גם מיני "ארבה" אחרים.²⁷ ההנחה שמדובר בעיקר במין ארבה אחד — ארבה המדבר (*Schistocerca gregaria*), העלתה בפנינו קושי לנוכח עדויות רבות מתימן שטענו בתוקף שמדובר בכמה מיני ארבה, הנבדלים ביניהם בצבעם, גודלם וטעמם. במיוחד ראוי לציון תיאורו של הרב יוסף קאפח ז"ל:

גם המינים הטהורים נחלקים לארבעה סוגים: משובח שכולם האדמדם; למטה ממנו — "חרצייה". אפור ונקוד, למטה ממנו הצהבהב, ולמטה ממנו הלכנבן; זה האחרון גרוע לאכילה מחמת רוונו ואיבריו סיביים יותר. משובח הוא האדמדם ביחוד בזמן רבייתו, שאז הוא שמן וטעמו ערב לחיך.²⁸

והנה לימוד אורחות חייו של ארבה המדבר מוכיח באופן חד-משמעי, שאין המדובר

24 ר' בחיי אבן פקודה, באור על התורה מהדורת שעוועל, ירושלים, תשכ"ז, לשמות י, יד.

25 סרי ועמר, עמ' 287.

26 L. Fishelson, *Orthoptera: Acridoidea* (Fauna Palaestina, Insecta III), Jerusalem 1985, p. 51

[להלן: פישלזון]

27 ועוד על משמעות הדבר ראה: סרי ועמר, עמ' 299.

28 י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים, 1987, עמ' 218.

ב"מינים" שונים של ארבה, אלא בדרגות ושלבי התפתחות שונים של ארבה המדבר.²⁹ ואכן כשהצגנו בפני הרב קאפח את ארבה המדבר הבוגר כמופעיו השונים, זיהה אותם בוודאות והכיר בעובדה שמדובר למעשה באותו מין ארבה. יוצא אפוא, שאין חפיפה בין המונח "מין" מבחינה מדעית ובין המונח "מין" מבחינה הלכתית.³⁰ בהלכה, מין יכול להתפרש, כפי שראינו, לדרגת התפתחות אחת ובאותו פרט אפשר להבחין במשך מחזור חייו בכמה "מינים". כלומר, את הגדרות "המסורת" יש לבחון לעתים במדדים ותפיסות עולם שהיו מקובלים בעולמם של אבותינו (בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד, דרך ספרות הגאונים, ראשונים ואחרונים עד לעת החדשה) ולעתים במדדים שמקובלים במדע המודרני העכשווי. את זיהוי הארבה יש לבחון גם על-פי הפילולוגיה. רב סעדיה גאון בתרגומו לתורה מזהה את ה"ארבה" עם ה"ג'ראד",³¹ שהוא ללא ספק ארבה המדבר, הידוע בשם זה בכל המקורות הקדומים ועד ימינו אלה. הר"י קאפח כתב בעניין זה: "הוא המין הידוע והמפורסם. ושם זה נופל על כל המינים, ובמיוחד על המין האדמדם."³²

הארבה נקרא בתרגומים הארמיים למקרא בשם "גובא" ובספרות חז"ל הוא מכונה בשם "גובאי".³³ במקרא נזכרים ה"גוב" וה"גובי" כשמות נרדפים לארבה (נחום ג, יז; עמוס ז, א). ויש שפירשו ש"גוב גובי" (נחום ג, יז) הוא הגדול שבמיני הארבה.³⁴ לדעת אבן עזרא הוא ה"גבים" הנזכר בישעיה. דבר זה הוא למד מהקשר הפסוק, אשר מקביל ל"גבים" את ה"חסיל": "ואסף שללכם אסף החסיל כמשק גבים שקק בו" (ישעיה לג, ד).

בחותרם מתקופת המלוכה (מאה שמינית או שביעית לפנה"ס) נזכר "לעזרי הגבה" ומתחתיו מופיע ציור של ארבה.³⁵ לממצא זה חשיבות רבה, מפני שהוא מזהה באופן ויזואלי את הגובי עם הארבה. בתקופת המקרא היתה שכיחה תופעה של אנשים פרטיים שנשאו שמות בעל-יחיים (למשל: עכבר, שפן, חולדה, פרעוש). מדובר כאן אפוא בסמל משפחתי, שנקרא על שם הגובי. אפשרות אחרת לקריאה היא "לעזרי (בן) ה(ח)גבה". מהמקרא אנו למדים על אנשים ומשפחות שונות שנקראו על שמות "שרץ העוף": בני גום, בני חגב, בני חגבה (עזרא ב, מה-מח; נחמיה ז, מח, נא). גם אם אין בהירות אם החותרם נושא את השם גובי (ארבה) או חגב, עדיין יש כאן חשיבות רבה, מפני שכפי שנראה בהמשך ישנם קווי דמיון מורפולוגיים גדולים בין שניהם על-פי ניתוח מסורת חז"ל, וההבדל העיקרי הוא בגודל ובאפשרות להתלהק, וזאת בניגוד לסלעם ולחרגול ששונים מהם בתכלית. לבד מהחותרם שנוצר לעיל נמצא חותרם נוסף מתקופת המלוכה (מאה שמינית לפנה"ס) עם הכתובת "לעליו", ומתחתיו מופיע ציור של ארבה ובו מתוארים כדייקנות איבריו השונים.³⁶

29 ראה: סרי ועמר, עמ' 292-293.

30 היבט נוסף ראה: סרי ועמר, עמ' 288-289.

31 קאפח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים, תשמ"ד, עמ' קכו, וכן נוסח התאג'.

32 הר"י קאפח לרס"ג, עמ' קכו, הערה 28. הכוונה היא לארבה המדבר הבוגר שצבעו אדמדם, כשרם הבשילו איברי רבייתו.

33 בבלי, חולין סה ע"א.

34 רד"ק לנחום ג, יז.

35 N. Avigad, "A Hebrew Seal with a Family Emblem", *IEJ*, 16 (1966), pp. 50-53 [להלן: אביגד];

36 N. Avigad & B. Sass, *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem, 1997, p. 140 [להלן: אביגד וזאס].

36 אביגד וזאס, עמ' 141.

צמורת כרמים

מין הדומה במראהו ל"ארבה" היה "ציפורת הכרמים". הוא נזכר בתלמוד גם בשם "פליא ביארי", כמין חגב הגדל על דקל צעיר שיש לו סיב אחר. בחגב זה השתמשו כסגולה רפואית.³⁷ השם "ציפורת הכרמים" נובע כנראה מכך, שהוא היה שכית באזור הכרמים (או מזיק לכרמים). כלומר, זיהוי זה מוביל אותנו למין חגב, הגדל על עצי פרי, בעיקר גפנים, דומה לארבה בצורתו וגם בהתנהגותו. לדעת אהרני "ציפורת הכרמים" היא גובי המצרי (*Anacridium aegyptium*), והוא מתאר את הופעתה במכת הארבה בשנת תרע"ה:

בתקופת מסע הארבה נראתה גם בכרמי הגפנים "צִפְרַת הַכְרָמִים" בכמות מרובה מכפי הרגיל (בכרמי שקדים ופרדסים אינה מרבה). ובהיות שקדם לכך לא היו זחליה מצויים ביותר, יש לשפט שבאה אולי בתור נודדת ממקום לא רחוק, אפשר ממצרים... גם במעוף אפשר להכירה ולהבדילה היטב מן הארבה ברצועות המקשות הכהות העוברות לרחב כנפיה.³⁸

הגובי המצרי, הידוע גם בשם ארבה העצים, הוא הגדול שבחגבי המזרח, אורך גופו עשוי להגיע עד 12 ס"מ. צבעו צהוב-אדמדם וכנפיו אפורות-חומות. תפוצתו משתרעת ממזרח אפריקה עד מרכז אסיה. בארץ-ישראל הוא נפוץ בכל האזורים המיושבים, בעיקר על עצים. הוא ניזון בעלים ובהם גם צמחים גלדניים.³⁹ בספרות נזכרים מיני *Anacridium spp.* בין מיני החגבים המסוגלים להתרבות בכמויות גדולות ולהתנהג כארבה.⁴⁰ אולם בארץ-ישראל רק הגובי המצרי עשוי להתרבות לפעמים בכמות ניכרת ולגרור נזקים לחקלאות.⁴¹ תמיכה נוספת באפשרות שציפורת כרמים היא הגובי המצרי יש לראות במסורת אכילת החגבים שהיתה ליהודי תימן. אינפורמנטים רבים ציינו מין חגב גדול, בגודל ציפור קטנה, שנלווה ללהקות הארבה בתימן או שחי כפרטים על העצים. מין חגב זה נאכל על-ידי חלק מיהודי תימן והוא נקרא בשמות שונים (בהתאם לדיאלקטים השונים שהיו במחוזות השונים): עושם, חנג'רי אלצ'ובה, עשמיל ועוד (ויש גם מיני עושם וחנג'ר שהם טמאים!). חלק מהאינפורמנטים זיהו אותו בכירור (על-פי הצגת פרט חי, מיובש ותמונות) עם הגובי המצרי. באזור חבאן תואר מין חגב זה בשם "תיס אלג'בל" (תיס ההרים) כמצוי תמיד על העצים. הוא היה בצבע אפור או חום והוא היה מגיע כבודדים בתקופה שבין פורים לפסח. צדוק מפעי, שבעבר עסק בחקלאות, ראה אותו פעמים רבות בכרם הענבים (!) שהוא טיפח ליד מושב ברקת. הוא נהג לאסוף ממנו גם בארץ, לטגנו ולאוכלו. הוא לימד את ילדיו אודות מין זה וגם אכלו ממנו. אף הוא זיהה בוודאות את "תיס אלג'בל" עם הגובי המצרי.⁴²

37 משנה, שבת ט, ז; בבלי, שבת צ ע"ב. ובפרק שירה נאמר שדרכו להימצא בהרים ומבקש מזונות מאת ה' ואומר: "אשא עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי" (תהילים קכא, א).

38 ראה: אהרני, עמ' 40, 75. וכן הביא הצעת זיהוי זאת הרב עדין שטיינזלץ, מסכת שבת, 2/ג, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 391; דור, עמ' 185.

39 החי והצומח של ארץ-ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 3 (י' קוגלר עורך), תל-אביב, 1989, עמ' 91.

40 A. Steedman, *Locust Handbook*, London, 1990, pp. 110-112

41 נבו, עמ' 13.

42 עובדיה מפעי וצדוק מפעי, ראיון מכ"ו תשרי תשנ"ט (16.10.98) וכן בראיון מוקלט בט"ו מרחשון תשנ"ט (4.11.98).

הסלעם

מין שרץ העוף המכונה "סלעם" תורגם בארמית בשם "רשון" או "רשונא" והוראתו היא כנראה "ראש"⁴³, כלומר חגב הניכר בראשו. לפי התרגום הארמי, ה"רשונא" הוא ה"ילק" האמור בתהלים (קה, לד). גם לפי מסורת חז"ל יש לסלעם גבחת, אך אין לו זנב.⁴⁴ בין מיני הסלעם נכללו החגבים בעלי הראש הארוך. אחד ממינים אלה מכונה בשם "איל קמצא", שפירושו כנראה חגב דמוי איל. הכוונה היא לחגב בעל ראש מחודד, בעל שני מחושים דמויי קרני "איל".

בתקופת המשנה היה ידוע "איל קמצא" כחגב כשר: "העיד יוסי בן יעוזר איש צרדה על איל קמצא דכיי"⁴⁵ חגב זה נזכר בתלמוד גם בשם "שושיבא" ו"סוסביל"⁴⁶. רש"י בפירושו לעבודה זרה אומר שמדובר בחגב שראשו ארוך.⁴⁷

תיאור הסלעם לפי מסורת חז"ל ובחינת החגבים שגדלים באזור ארץ-ישראל, הביאו את החוקרים למסקנה שמדובר בסוגים הנקראים מצחן (*Acrida*) וסלעם (*Truxalis*),⁴⁸ מתת-משפחת המצחניים (*Acridinae*). הם מאופיינים בראש חרוטי מוארך ובעל מצח גבוה. כמו-כן המחושים שלהם מורחבים בכסיסם, והולכים וצרים בקצוות כמו קרני איל. תיאור המחושים (=קרני החגבים) שלהם תואם את המאמר בתלמוד: "מעין היוצא מבית קדשי הקדשים בתחילה דומה לקרני חגבים (=צ"ל סלעם)".⁴⁹ זיהוי הסלעם עם חגבים אלה עשוי גם להסביר את דברי המדרש המדמים את עיני הארבה לסלעם (=ענינו דומות לסלעם).⁵⁰ צורת עיני התשבץ אצל ארבה המדבר וכן של גובי המצרי (*Anacridium aegyptium*), אשר אותו זיהינו כ"ציפורת כרמים" — היא מפוספסת. דגם זה דומה לצבעו הכללי של החגב המכונה היום סלעם ענק (*Truxalis grandis*): ירוק עם פסי אורך חומים. גוון דומה אפשר לראות אצל המצחן הדר-גוני (*Acrida bicolor*). למיני חגבים אלה יש את כל סימני הכשרות, כולל דמות האות ח' על החזה.

על רקע זה חשובות הן המסורות אודותיו מתימן. שם היו ידועים מיני חגבים אלה בשם "עזאלה" (או גאולה) — צבי, היינו נקרא על-שם צורת קרני הצבי. כאמור, היו להם את כל סימני הטהרה והם לא נאכלו ברוב אזורי תימן רק מחוסר מסורת.⁵¹ ה"עזאלה" זוהה בוודאות בשם זה עם המצחן (*Acrida*) או הסלעם (*Truxalis*) על-ידי כמה אינפורמנטים

43 י' גור, "ראשן — רשון", לשוננו, יג (תש"ד), עמ' 56. אולם אין לקבל את דעתו שמדובר באחת מדרגות התפתחותו של הארבה, שכן לפי מסורת חז"ל מדובר בחגב מכונף בוגר ואילו החזלים לעולם חסרי כנפיים.

44 בבלי, חולין סה ע"ב.

45 משנה, עדויות ח, ד.

46 בבלי, שבת צ ע"ב; עבודה זרה לו ע"א.

47 בבלי, עבודה זרה לו ע"א. אולם בשבת עז ע"ב, הוא מצייני ש"קמצא" הוא ארבה וישנה גם תוספת "ול"נ נמלה..." בעל הערוך מכאר בערכו: "מין חגב הוא והוא שמן הרבה", ראה: שם, ערך ששיבא.

48 י' פליקס, הצומח, החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 203; אהרני, עמ' 75, ביהוי ה"שושיבא"; דור, עמ' 186-187. על מינים אלה, ראה: פישלזון, עמ' 113.

49 בבלי, סוטה עז ע"ב, לפי גירסת הערוך, ערך סלעם. וכן ראה תיאור השיאור שמחמץ ונעשים בו סדקים כקרני חגבים (בבלי, פסחים מח ע"ב).

50 במדרש הגדול לשמות י' יז (ובמקבילות אחרות).

51 ראה: הרב י' קאפח, בפירוש לרמב"ם, הלכות מאכלות אסורות פ"א, הערה לא.

שהצגתי בפניהם מין זה.⁵² במקומות אחדים נקרא בשם "גוזאלי".⁵³ אצל רוב יהודי תימן שמוצאם מאזור ביד'יה (ביצ'ה), נקראו מיני חגבים אלה בשם "פאל" (פ' רפויה) והם נחשבו לטמאים.⁵⁴ מעניין שבחבאן נקרא ה-*Acrida* בשם "הסומבֶּע הכשר" והוא נאכל ללא כל פקפוק,⁵⁵ ואפשר שלפנינו שריד אחרון של מסורת עתיקת יומין שנעלמה מהעולם. אפשרות פחות סבירה לזיהוי הסלעם היא חגב בשם חרוטן קוני (*Pyrgo morphella conica*) הניכר בראשו המחוודר כעין חרוט.⁵⁶ אחת מהתכונות שמאפיינות את בני הסוג היא הפרשת חומר ארסי מבלוטה הנמצאת בקדמת הבטן, ולפיכך אין הוא ראוי למאכל.⁵⁷

הצעת זיהוי נוספת, שאינה עולה בקנה אחד עם תיאור מסורת חז"ל, קשורה לפירוש רס"ג ולהבנתו. רב סעדיה גאון זיהה את הסלעם בשם "דבא". בלשון הערבית המונח "דבא" תמיד מכוון לזחלי הארבה. ראוי לציין, שמעיקר הדין הזחלים מותרים באכילה,⁵⁸ והיו מקומות שאכלום והרוב נמנעו מכך.⁵⁹ לדעת הרב "קאפח, הכוונה כאן דווקא למין ארבה בעל גוף קטן ומראה הנוטה לצהיבות ולא לזחלים.⁶⁰ במקום אחר פירש הרב קאפח, שהסלעם הוא גם מין החגב "האפרפר הנקרא גם חרצייה וצבעו דומה לשיש ולכך נקרא סלעם, שדומה לסלעם ולזה נתכוון בויקרא".⁶¹ הסברים אלה מתבקשים על רקע דברי חז"ל, שהסלעם, כמו שאר מיני החגבים שנוכרו בתורה, צריך להיות מכוּנֵף.

החרגול

אשר ל"חרגול" נאמר בתלמוד במפורש "שיש לו זנב".⁶² ייתכן שהכוונה היא למה שאף אנו מכנים בימינו בשם "חרגול". אחד הסימנים המובהקים של משפחת החרגוליים (*Tettigoniodea*) הוא צינור ההטלה הארוך של הנקבה, הוא כנראה ה"זנב". במיוחד ראוי

- 52 למשל: הרב "קאפח, ד' טבת תשנ"ט (23.12.98); שירי שלמה ושמחה, ראיון מהתאריך י"ג מרחשון תשנ"ט (2.11.98); ט"ו מרחשון תשנ"ט (4.11.98). עומסי יהודה וחווה, ראיון מהתאריך ב' שבט תשנ"ט (21.12.98).
- 53 סאלם סאלם, במקור מהכפר אמשעה שבאזור ביד'יה, ב' שבט תשנ"ט (21.12.98); עווד סעיד, במקור הכפר מודיה וקבלן שבאזור ביד'יה, ח' טבת תשנ"ט (27.12.98).
- 54 זכריה יחיא, שלום מצנבר ועובדיה טריר, ב' שבט תשנ"ט (21.12.98).
- 55 מפעי צדוק, מושב ברקת, ט"ו מרחשון תשנ"ט (4.11.98) הוא זיהה בפני בוודאות על-פי תמונה ופריט מיושב את החגב עם המצחן הדו-רגוני (*Acrida bicolor*). מין זה הוא ראה בארץ פעמים רבות בעת עבודתו כחקלאי; הוא אסף ממנו ואכלו. וכן העידו על כשרותו סאלם סאלם, במקור מהכפר אמשעה שבאזור ביד'יה, ב' שבט תשנ"ט (21.12.98); עווד סעיד, מהכפר מודיה שבאזור ביד'יה, ח' טבת תשנ"ט (27.12.98), שהוסיף שלא נאכל רק משום כחישותו.
- 56 פישלזון, עמ' 86.
- 57 השווה לרבני שמואל: "כל השרצים יש להן ארס" (בבלי, עבודה זרה לא ע"ב).
- 58 בבלי, חולין ס"ה ע"א; רמב"ם, הלכות מאכלות אסורות פ"א, הכ"ג.
- 59 סרי ועמר, עמ' 291.
- 60 ר"י קאפח לרס"ג (לעיל הע' 31), עמ' קכו, הערה 29.
- 61 ראה: "קאפח, תהילים עם תרגום ופירושו הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פימי וצ"ל, ירושלים, תשכ"ו, לתהילים קה, לד (עמ' רל). מין זה מזוהה עם אחד מהמופעים המאפיינים את ארבה המדבר הבוגר בשלבו המאוחרים, ראה: סרי ועמר, עמ' 292-293.
- 62 בבלי, חולין סה ע"ב.

לציון חרגול לבן-מצח (*Decticus albifrons*) אשר בני מינו מופיעים לפעמים בלהקות כמו ארבה.

החרגולים ניכרים במחושיהם הארוכים כאורך גופם. חלק מהחרגולים גם ניכרים בלוחית הגב של החזה הקדמי שהיא קמורה וגלילית בחלקה העליון, וכנראה לזה התכוונו חז"ל באומרם שיש להם "גבחת"⁶³. בנוסף, לרוב החרגולים יש כנפיים; אצל חלק מהמינים הן מנוונות, וגם אצל המינים שכנפיהם מפותחות, כושר התעופה שלהם מוגבל בהשוואה לארבה המדבר והמינים הקרובים לו. תכונה זו מתאימה לשמו הארמי — "ניפול". מונח זה נזכר גם בהקשר לגזול של ציפור שאינו יודע לעוף היטב למרחקים גדולים.⁶⁴ ראוי לציין, שלגבי החרגולים לא היתה ליהודי תימן מסורת ולכן הם לא נאכלו. במשפחת החרגולים מפורסם החרנק (=חרגול ענק = סגה, *Saga*), הגדול שבחרגולים של ישראל. חרגול זה הוא חסר כנפיים, ולכן לא ניתן להכלילו בין אפשרויות הזיהוי של החרגול הכשר.⁶⁵

רב סעדיה גאון בפירושו ובתרגום התורה לערבית תרגם "חרגל" באותו מונח. ועל כך העיר הרב י' קאפח: "כנראה שלא נתברר לרבינו איזה מין הוא לכך הניח המלה כמו שהיא. או שכך היה נקרא בערבית בזמנו".⁶⁶ אכן קשה לדעת אם כאשר רס"ג הביא את השם "חרגל" התכוון למונח העברי המקראי או לשם זהה של חרק הידוע בשם זה בערבית. מצד אחר, יתכן שרס"ג התכוון לסוג מסוים של חגבים ממשפחת החרגוליים (*Tettigoniodea*). במילונאות הערבית מובא, שהחרג'ל הוראתו ארוך או אורך הרגליים; חרג'לה פירושו להיות צולע.⁶⁷ ר' סעדיה אבן דנאן מבאר: "שחרגול הוא סוג של 'ג'ראד' המקפץ בצליעה, והוא מלה המורכבת משתי מלים: חיגר ורגל".⁶⁸

אבן אלביטאר מביא בחיבורו הרפואי בערך "חרג'ל" את תיאורו של דיוסקורידס בעניין החגב — *Akrides*. הוא מתאר חגב גדול וחסר כנפיים, אשר שימש כתרופה נגד הכשת נחשים.⁶⁹ אולם תיאור זה אינו מתאים למסורת חז"ל, ולכן לא נראה שרס"ג התכוון למין הזה. נשארנו אפוא בספק, אם רס"ג התכוון למין מסוים של חגב שנקרא בערבית "חרגל", או שלא היתה בידו מסורת והוא נאלץ להניח את המונח כלשון הפסוק. אפשרות נוספת, אך פחות סבירה, לזיהוי החרגול הוא החגב הנקרא חופן ים-תיכוני (*Paratetrix meridionalis*). תפוצתו משתרעת בכל חבלי הארץ היס-תיכוניים, סמוך

63 במשנה מבואר: "איזו היא גבחת? מן הקדקד השופע לפניו" (נגעים י, י), כלומר בחלק הקרוב למצח.

64 משנה, בבא בתרא ב, ו.

65 כלומר, היו מיני חרגולים כשרים וטמאים. אפשר שאליו הכוונה בהקשר להלכה המתירה לצאת בשבת בביצת החרגול וכן של שועל, ששימשו כסגולות רפואיות (משנה, שבת ו, י). בניגוד לרוב החרגולים שלהם ביצים בודדות, רכות וקטנות, לסגה יש ביצים גדולות יחסית וקליפתן קשה. הביצים מוארכות, אורכן כשבעה מ"מ וצבען שחור. הנקבה עשויה להטיל כארבעים וחמש ביצים בכל הטלה. פנחס אמיתי, זואולוג ירושלמי, סיפר למ' דור שהוא עשה מחרוזת מביצי סגא הענק (*Saga ephippigera*), ראה: דור, עמ' 189.

66 הר"י קאפח לרס"ג (לעיל הע' 31), עמ' קכו, הערה 30.

67 אבן מנט'ור, לסאן אלערב, יא, בירות, 1956, עמ' 149.

68 Seadyah Ibn Danan, *Sefer Ha-Sorasim* (M.J.Sanchez ed.), Granada, 1996, p. 139

69 אבן אלביטאר, אלגיאמע למפרדאת אלאודיה ואלאעז'ריה, קהיר, 1874, ב, עמ' 19; השווה:

דיוסקורידס — *De materia medica* II 57

למקווי מים. הוא מצטיין בכושר שחייה והאוכפית (לוחית הגב של החזה) שלו מאוד מפותחת ונמשכת לאחור מעל כל הבטן ויוצרת בסופה מעין צורת זנב. בחגב זה כנפי החפייה הן מנוונות, ולכן הוא לא מתאים לסימני החגבים הכשרים שלהם ארבע כנפיים: שתי כנפי תעופה ושתי כנפי חפייה.

החגב

בפירושו המלה "חגב" הנזכר בתורה, אנו נוקטים את שיטת המאירי שמדובר בשם חגב מסוים, בעוד שבמקרים אחרים זהו גם מונח הכולל את כל מיני החגבים.⁷⁰ מתוך דברי חז"ל אין לנו אפיונים מיוחדים ל"חגב".⁷¹ החגב הוא כנראה כינוי לשאר מיני החגבים, שיש להם סימני טהרה ושלא נכללו במיני שרץ העוף האחרים שהזכירה התורה. ייתכן שהוא היה דומה בצורתו ל"ארבה", אך קטן ממנו. כפי חז"ל כונה החגב בארמית בשם גדיאן או "גדיין", שפירושו קפצן או מנתר. שם זה כנראה בא להבדיל בין החגבים שלא הרחיקו לעוף ובין הארבה שיכול לנדוד למרחקים בעזרת הרוח.

דומה, שה"ארבה" וה"חגב" היו דומים בצורתם הכללית, אלא שהארבה מתייחד ביכולתו לעבור למופע המוני ולשנות את צורתו והתנהגותו. מכל מקום, ברור שמדובר בשתי קבוצות שונות, שהרי התורה ומסורת חז"ל הבדילו ביניהם למרות הדמיון שיש ביניהם בצורה, באופן היזקם ובמאכלם הצמחוני. דבר זה אפשר ללמוד גם מדברי התוספתא: "אכלה חגב, אכלה גובאי, קרסמוה נמלים ושברתה הרוח או בהמה".⁷² יחד עם זאת ברור שנוזקי החגבים לחקלאות היו קטנים בהשוואה לנוזקי הארבה (הגובי), כמו שאין להשוות בין נזקי הארבה לנוזקי הנמלים, הרוח או הבהמה. דבר זה נלמד גם מדיני תענית המתייחסים למכת ארבה. מהמקורות עולה, שהיו מתריעים ומתענים רק כאשר היו מגיעות להקות ארבה (=גובאי) וחסיל,⁷³ ובארץ-ישראל היתה תופעה זו מתאימה רק לארבה המדובר (*Schistocerca gregaria*). אמנם ר' שמעון בן אלעזר סבר שאף על החגב מתריעים,⁷⁴ אלא שדעתו לא התקבלה להלכה.⁷⁵

רב סעדיה גאון תרגם את "חגב" במלה הערבית "ג'נדב". כיום יש המכנים במונח זה סוג חרק הנקרא בעברית של ימינו בשם "חרגול". זיהוי זה הצענו כבר ל"חרגל", שהיה ידוע אצל יהודי תימן (בשם חנאג'ר) כמין טמא. לכן יש לומר שמדובר במין חגב כשר אחר. לפי הר"י קאפח: "מין ארבה מגביה עוף מאד",⁷⁶ ואיננו יודעים לאיזה מין התכוון. לפי כמה אינפורמנטים מתימן, מדובר דווקא בחגב שאינו מיטיב לעוף.⁷⁷ במילונאות הערבית מובא

70 ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה, מהדורת א' ליס, ירושלים, תשל"ד, לחולין סה ע"א.

71 לפי י"מ לוינגר, מזון כשר מן החי, ירושלים, תש"ם, עמ' 223 [להלן: לוינגר]. ייתכן שיש מהחגבים שיש להם ראש ארוך, ואין לכך סימוכין במקורות.

72 תוספתא, פאה פ"א, ה"ח.

73 משנה, תענית ג, ב; בבלי, שם כב ע"א.

74 בבלי, תענית יט ע"ב.

75 רמב"ם, הלכות תענית פ"ה ה"י.

76 הר"י קאפח לרס"ג (לעיל הע' 31), עמ' קכו, הערה 31.

77 לפי עדות מאירי יוסף אקוע, ראיון מהתאריך ח' תשרי תשנ"ט (28.9.98): בדמאר היה ה"ג'נדב" כינוי לחגב טמא, שהיה קצר כנפים, קצר יותר ועבה מהארבה. לפי עדות מאירי דוד דמאירי, בדאיון מט"ז

שה"ג'נדב" הוא: "ג'ראד קטן, שמו אצל המוני העם של אנשי אלשאם (ארץ-ישראל וסוריה) 'קבוט'".⁷⁸ לדעת אהרני ה"ג'נדב" הוא בערבית העממית כינוי לחגב מהמין שדמן ישראלי (*Calliptamus italicus*; כיום: *C. palaestinensis*),⁷⁹ שהוא המין השכיח ביותר בארץ בשטחים שהצומח שלהם נמוך וצפוף. מין זה עשוי להתרבות בכמות גדולה, בייחוד בשנים שחונות.⁸⁰ מאחר שהוא נחשב לבין המינים הקטנים במשפחתו (בעיקר הזכרים) הוא מתאים לשמש כסמל הקטנות.⁸¹ אגב, הדימוי "ונהי בעינינו כחגיב" (במדבר יג, לג) שבו השתמשו המרגלים איננו מקרי, אלא מושפע מהתפיסה המצרית שאליה היו מורגלים. במסורת המצרית נחשב החגב לסמל ההמון והחולשה. בחותמת עברית ממגידו מתואר סמל הכוח והעוצמה המלכותי ומתחתיו חגב כסמל החולשה.⁸²

בתלמוד מובא ש"הרזבנית" (בגירסת הרמב"ם בכת"י תימניים: דובנית, דבנית) נכלל במיני החגב.⁸³ באחד מהפירושים למשנה תורה לרמב"ם שנכתב בתימן במאות יח-ט מובא זיהוי לחגב זה: "פירוש דבנית אלעשמיל".⁸⁴ מין זה זוהה על-ידי אינפורמנטים מתימן עם הגובי המצרי (*Anacridium aegyptium*) או מין דומה לו (אשר לפי חלק מהדעות הוא "ציפורת כרמים"). לזיהוי חגב זה יש חשיבות רבה, שכן הוא היה מוכר בשם זה אצל חלק מיהודי תימן כמין כשר.

דיון ומסקנות

כאשר אנו מנסים לסווג את מיני החגבים על-פי תיאורי חז"ל, ובהנחה שהזיהוי שלנו מתקרב לאמת, הרי שאפשר להבחין כאן בארבע קבוצות של חגבים המוכרות בימינו כקבוצות נפרדות בתוך סדרת החגבאים (*Orthoptera*).

מיון שמות החגבים לקבוצות בהתאם לתיאורי חז"ל והנסיון להשוותם לשיטת המיון המודרנית, אינו פשוט ודורש הבהרה. כאשר אנו באים לדון בזיהוי של החגבים שהותרו לאכילה, אנו צריכים לקבל כהנחת יסוד ששיטת המיון של הקדמונים איננה זהה בכול לשיטת המיון המדעית, המודרנית.⁸⁵ אחד העקרונות של שיטת המיון המסורתית הוא הנוהג למיין את בעלי-החיים לקבוצות גדולות, בהתאם לסימנים מורפולוגיים חיצוניים בולטים וקווי דמיון של דפוסי ההתנהגות של בעלי-החיים, אך ללא קשר הכרחי לקרבה גנטית

תשרי תשי"ט (6.10.98), היו כמה מיני ג'נדב, קטנים וגדולים ואף הגויים לא אכלוהו. כך גם פירש אחד מחכמי הקראים: "כי הג'ראד יש ממנו העף ומגביה עוף מאד ויש את הג'נדב' הזה אשר אינו עושה כן", ראה: ישועה בן יהודה, כ"י סט' פטרבורג, אוסף פירקוביץ, I 1989, עמ' 72.

78 א' אלמעלוף, מעגים אלחיואן, קהיר, 1932, עמ' 118 — מזהה עם *Grasshopper*.
79 אהרני, עמ' 82. דור, עמ' 188, מביא מועמדים נוספים מקרב החגבים בישראל שמתאימים, לדעתו, לקבוצת ה"חגב" שציינה התורה.

80 פישלזון, עמ' 57.

81 במדבר יג, לג; ישעיה מ, כב; בראשית רבה לח, ח.

82 בודנהיימר, החי (לעיל הע' 4), עמ' 296; אביגד וזאס, מספר 160.

83 בבלי, חולין סה ע"א.

84 באור משנה תורה לרמב"ם, הלכות מאכלות אסורות, כת"י הספריה הלאומית בירושלים, מספר 8° 5581, דף 14א.

85 לוינגר (לעיל הערה 71), עמ' 39-42; מ' כסלו, "עקרונות המיון לקבוצות של בעלי-חיים בתורה והדגמתם בשמונה השרצים", חלמיש, 7 (תשמ"ט), עמ' 27-40.

הצעות לסיווג מיני שרץ העוף לפי סימני התורה ומסורת חז"ל

הסיווג המדעי	הסיווג המקראי
א. על משפחת החרגוליים (<i>Tettigonioidea</i>)	חרגול
ב. משפחת החגבים (<i>Acrididae</i>)	סלעם
1. תת משפחת המצחניים (<i>Acridinae</i>)	
הסוג מצחן (<i>Acrida</i>)	
הסוג סלעם (<i>Truxalis</i>)	
משפחות שונות מבחינה סיסטמטית	ארבה
2. ארבה מתלהק (<i>Locust</i>)	
וחגבים גדולים הדומים לו בצורתם	
3. חגבים אחרים (<i>Grasshopper</i>)	חגב

ודמיון אנטומי. לפי מ' דור, הגורמים שהשפיעו על הקדמונים במיון בעלי-החיים היו: תחום החיים, המידה (הגודל), התנועה ואיבריה.⁸⁶ זאת ועוד, כאשר התורה מזכירה את הארבה, הסלעם, החרגול והחגב למיניהם - היא איננה מתכוונת כנראה למין ספציפי של חרק (species), אלא כל אחד מהשמות מייצג למעשה קבוצה גדולה יותר של חרקים, שיש להם דמיון בצורתם או בהתנהגותם. גודל הקבוצה אינו חייב להיות אחיד מבחינת מספר המינים. גם אין למצוא באותה קבוצה קרבה וחוקיות הנוהגת בשיטת המיון המודרנית. הדוגמה המובהקת ביותר היא "הארבה למינו". הארבה אינו כינוי למין מסוים של חגבים, אלא הוא מבטא תופעה ביולוגית מיוחדת עם דפוסי התנהגות דומים של מיני חגבים מסוימים, הגדלים באזורים שונים בעולם והשייכים לקבוצות מיון שונות ומרוחקות זו מזו. הדבר המאפיין אותם הוא הכושר להתלהק (דהיינו, לעבור ממופע בודד למופע להקתי). זאת, כמובן, מלבד סימני הכשרות המצויים בשאר החגבים. אשר לסלעם המזוהה עם נציגי תת-משפחת המצחניים (*Acridinae*), נראה שהוא נבחר בשל צורת הראש השונה משאר החגבניים.

תרומתה של המסורת ההלכתית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בעדויות שקיבלנו מהאינפורמנטים, היא עצומה. מדובר במידע אותנטי, מדויק ומהימן, שכן מעצם טבעה מסורת הלכתית אינה יכולה להסתפק בהשערות בלבד, אלא בזיהוי חד-משמעי עם רציפות מסורת ברורה ומהימנה. במקרה דנן יש לדבר השלכות הלכתיות משמעותיות⁸⁷ ונאמנים עלינו יהודי תימן וצפון אפריקה שהקפידו בכך מאוד. יתירה מזאת, דווקא משום הקפדתם, נראה שהיו שצמצמו את ההיתר למספר מיני שרץ עוף מסוימים מאוד, פחות ממה שהתירו התורה ומסורת חז"ל. בקרב כל יהודי תימן מצאנו היתר לאכול את "ארבה", היינו ארבה המדבר (לדעת חלק מהם, גם מיני ארבה אחרים), וחלק מהם התירו גם מיני "חגב", ורק אצל

86 דור, עמ' 12.

87 ראה: ש"י זרין (עורך), אנציקלופדיה תלמודית, יב, ירושלים, תשכ"ז, עמ' תקע-תקעא.

בוודדים מצאנו עדויות לאכילת ה"סלעם". כללו של דבר, מיני השרץ שהותרו לאכילה היו בעיקרם אלה שלא היו משונים בצורתם, בעיקר קבוצת ה"ארבה" וה"חגב". כאשר בחנו את המידע שהתקבל מהאינפורמנטים, התברר שקיימת בדרך-כלל קורלציה יפה עם המסקנות שהעלו רוב החוקרים המודרניים. מדובר בשני מקורות מידע השונים זה מזה במהותם, וההתאמה בין מקורות שאין ביניהם כל זיקה יש-בה ללמד על ערכם ואמינותם גם בהקשר לזיהוי מיני בעלי-חיים אחרים. תוצאות המחקר שלנו מחמיאות במידה רבה לחוקרים, שכן קיימת בדרך-כלל התאמה בין ההנחות וההערכות המוקדמות שלהם למידע המתקבל מהמסורת. הדברים אמורים במיוחד לחוקרים כדוגמת "אהרני וי פליקס".

מחקר מיני שרץ העוף אפשר לנו לעסוק רבות גם ביחס בין ההגדרות המדעיות להגדרות ההלכתיות. חלק מהיבטים אלה כבר נידון בהרחבה במאמר אחר⁸⁸ וכאן רק נזכירם בקצרה. בעיקר הדברים אמורים מבחינת שיטת המיון (סיסטמטיקה) והגדרת המונח "מין". ראינו, שמבחינה הלכתית "מין" מוגדר לעתים כקבוצת בעלי-חיים בעלי תכונות ואפיון מורפולוגיים דומים. מאידך, היו שפירשו את המונח "מין" כדרגה ושלב אחד של החגב, ובאותו פרט אפשר להבחין במשך מחזור חייו בכמה "מינים". במחקר הארבה הצגנו את חולשותיה של שיטת המיון המדעי, שעשויה להשתנות בהתאם לגילויים חדשים, שכן רק משנות העשרים של המאה העשרים התברר שלחגב הנודד (=הארבה הנודד) שני מופעים שונים (בוודד ולהקתי), ובעצם מדובר במין ארבה אחד, ולא בשני מינים שונים כפי שסברו בעבר. לתגלית זאת קיימת השלכה הלכתית גם באשר לכשרות "ארבה המדובר" מהמופע הבוודד.⁸⁹ לסיום, ממחקר זה צצו גם כמה פסקי הלכה מעניינים, שמצדדים באפשרות לתעד מסורת שעברה עד כה בעל-פה באמצעות אמצעים ויזואליים (תמונות, וידאו), ולשמרה לעתיד לבוא.⁹⁰ אפשרות הנצחת מסורת כשרות הארבה ואכילתם לדורות היא דוגמה יפה לפתרון שמעמידים בפנינו האמצעים הטכנולוגיים המודרניים, שלא היו לאבותינו.

רשימת אינפורמנטים

במחקר הארבה במסורת ישראל השתתפו מאות מרואיינים, וכאן מופיעים רק אלה שנזכרו במאמר זה. כולם יוצאי תימן, שעלו לארץ-ישראל בשנים 1949-1950.

אקוע יוסף, בית דגן. מוצא: ד'מאר.
 דמארי דוד, גן יבנה. מוצא: ד'מאר.
 זכריה יחיא, אחיעזר. מוצא: אזור ביד'ה.
 טריר עובדיה, אחיעזר. מוצא: אזור ביד'ה.
 מפעי עובדיה, ברקת. מוצא: חבאן.
 מפעי צדוק, ברקת. מוצא: חבאן.

88 ראה: טרי ועמר.

89 ראה: טרי ועמר, עמ' 288-289.

90 ראה תשובת הרב "רצאבי, בתוך: הארבה ואכילתו במסורת ישראל (ז' עמר עורך), דברי הכנס שנערך בכ"ח ניסן תשנ"ט (14.4.99) באוניברסיטת בר-אילן, עמ' 39-40. ועוד ראה בסוגיה זו, לוינגר (לעיל הע' 71), עמ' 39.